

JANR, STRUKTURA, FORMA

UOT: 821.512.162.09

Elmira Məmmədova-Kekeç*

**VÜCUDNAMƏ YARADICILIĞINDA FORMULLAR
MƏTNLƏRARASI ƏLAQƏNİN ELEMENTİ KİMİ****Açar sözlər:** vücutnamə, formul nəzəriyyəsi, mətnlərarası əlaqə, klişe, stereotip ifadə**Key words:** vujudnama, theory of formula, textual relationship, cliché, stereotype expression**Ключевые слова:** вуджуднаме, теория формул, связь между текстами, клише, стереотипное выражение

Giriş: Vücutnamələrin poetik sistemini şərtləndirən amillərdən biri də bütün müəlliflər tərəfindən müraciət edilən, bəzən hazır qəlib kimi eynilə istifadə olunan, bəzən isə dəyişdirilən formullardır. Formullarla bağlı folklorşünaslıqda aparılan tədqiqatlar daha çox dastan və nağıllara tətbiq edilmiş, digər janrların formullar sistemi ilə bağlı geniş araşdırma aparılmamışdır. Türk xalqlarının vücutnamə yaradıcılığı da formul nəzəriyyəsi müstəvisində indiyə qədər öyrənilməmiş problemlərdəndir.

Şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri arasında poetik qəliblər kimi çıxış edən və mətnlərarası əlaqəni təmin edən formullar ilk dəfə Avropa folklorşünaslarının araşdırma obyektinə kimi üzə çıxmış, yuqoslav folklor nümunələri əsasında tədqiqat aparən Milman Perri və Albert Lord tərəfindən sistemləşdirilmiş və nəzəri həllini tapmışdır. Yuqoslav qəhrəmanlıq nəğmələrini tədqiq edən bu müəlliflər 13000 mətn üzərində tədqiqat işi aparmışdır. Bütün bu mətnlər arasında məzmun və forma birliliyini təmin edən qəliblər formul nəzəriyyəsi kimi öyrənilmiş, həmin qəliblər *təkrarlar*, *stok təkrarlar*, *dastan klişeləri*, *stereotip ifadələr* olaraq adlandırılmışdır. [1, s.39] Q.Maltsev isə formulu *klişe*, *şablon*, *stereotip*, *“ümumi yer”*, *standart* olaraq dəyərləndirmişdir [2, s.24].

Formul əslində təhkiyənin stereotip elementidir və müxtəlif söyləyicilərin dilində hazır qəliblər kimi nəqlətməni formalaşdıran müxtəlif səviyyəli struktur ünsürü kimi çıxış edir. *“Təkrarlılıq formulanın başlıca funksional keyfiyyətidir. Bir tərəfdən formula, digər tərəfdən improvizasiya şifahi söz sənətinin iki qütbü kimi bir-birini tamamlayır”* [3, s.240]. Biz də tədqiqatımızda bu qütblərin vücutnamə yaradıcılığında necə reallaşdığını müşahidə edirik. 200-dən çox vücutnamə mətninin bir tərəfdən təkrar edilən qəliblər əsasında qurulduğunu, digər tərəfdən hər dəfə yeni vücutnamə müəllifi tərəfindən yaradıcılıq aktının gerçəkləşdiyini, müxtəlif improvizasiyalarla ədəbi olana yeni məzmun və forma özəlliyinin gətirildiyini görürük. Kamil Vəliyev Q.İ.Maltsevin formula və mətn sxemindən çıxış edərək formulanın yeni mətndəki münasibətini müəyyənləşdirir: *“Konkret mətn formulanı aktuallaşdırır, informasiyanı yenidən canlandırır, bir növ əməli məlum olan semantik qravitasiya mərkəzi yeni imkanlarını reallaşdırır. Söyləm – formula – söyləm – formula – söyləm... sxemi belə bir vəziyyəti əks etdirir ki, nitq aktından alınan formula – yeni formula söyləmədən söyləmə (nitqdən nitqə) keçərək əsas poetik strukturunu yaradır. Bu baxımdan Q.İ.Maltsevin də sxemi maraqlıdır: ədəbi – formula – mətn”* [3, s.239]. Veselovksi isə şeirin formullardan ibarət olduğunu və formulanın şeirdə “birləşdirici düymə” vəzifəsini yerinə yetirdiyini vurğulayır [1, s.44]. Asem Kuanışbayeva təkrarlılıq formullarının sadəcə bir əlaməti kimi dəyərləndirir. Ünsürün formul olması onun sadəcə təkrarlanması ilə deyil, həm də ədəbi ilə bağlı

* Bakı Avrasiya Universiteti. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. E-mail: mamedovaelmira4@gmail.com

olması ilə şərtlənir [1, s.45]. Başqa sözlə, folklor nümunələrinin “uzunömürlülüüyü” onların formullar sisteminin mövcudluğundan asılıdır. “... folklorlarda bir ürünü yaratmaq, en az yaşatmaq kadar önemlidir. Çünkü ürün, zaman içinde çeşitli sebeplərə bağlı olaraq birtakım dəğişikliklərə uğrasa da ilk yaratıldandakı çekirdek yapı, aynı kalacaktır. Bir başka ifadeyle varyantlaşma bile bu ürün sayesinde gerçekleşir. Bu nedenle ürünün ilk ortaya çıkışı ve bu sırada yaratıcının dağarcığında hazır bulunanlar daha bir önem kazanır” [4, s.135].

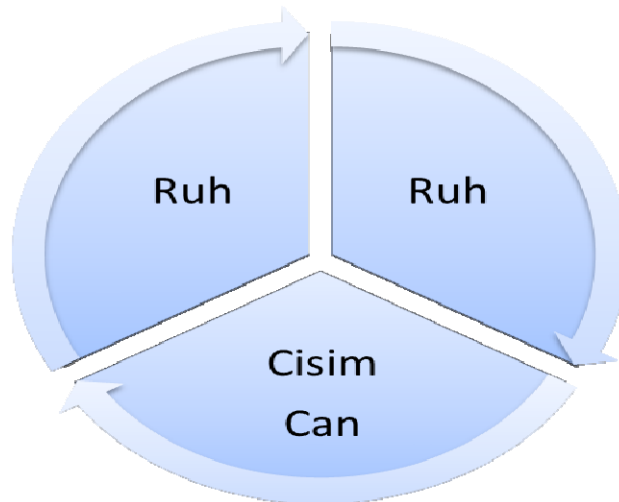
Qəliblər şəklində olan formullarla deyim və frazeoloji vahidlər elmi-nəzəri ədəbiyyatda bir-birindən fərqləndirilir, birinci poetik hadisə, ikinci isə linqvistik vahid olaraq dəyərləndirilir. Rus ədəbiyyatşünaslığında A.T.Xrolenko tərəfindən formül *poetik frazeologizm* ekvivalenti ilə də verilir [2, s.29] “Formül, poetiğin bir unsuru olaraq lengüistik bir kavram değildir. Deyim birbirine bağlı bölünməyən kelime gruplarıdır. Bu kelimeler kendi aralarında iç dil kurallarına bağlıdır. Folklordeki formüller ise hür, kendi arasında bağlı olmayan tamlamalardır. Elbette bazı durumlarda deyim olabilir” [1, s.45]. K.Vəli isə Q.M.Maltsevin də formulanın qeyri-linqvistik hadisə olmasına münasibət bildirərkən, “dilin leksik-semantik, sintaktik-funksional sistemindən kənardakı formula yoxdur”, [3, s.239] qənaətinə gəlir. Lakin dilin frazeoloji sisteminin formula sxemində daxil olmadığını da vurğulayır. Folklor mətnlərinin variantlaşması da tədqiqatlarda formullarla əlaqədə izah edilir: “... folklorlarda bir ürünü yaratmaq, en az yaşatmaq kadar önemlidir. Çünkü ürün, zaman içinde çeşitli sebeplərə bağlı olaraq birtakım dəğişikliklərə uğrasa da ilk yaratıldandakı çekirdek yapı, aynı kalacaktır. Bir başka ifadeyle varyantlaşma bile bu ürün sayesinde gerçekleşir. Bu nedenle ürünün ilk ortaya çıkışı ve bu sırada yaratıcının dağarcığında hazır bulunanlar daha bir önem kazanır” [4, s.135].

Elmi-nəzəri ədəbiyyatda formulların təsnifi ilə bağlı müxtəlif bölgülər də aparılmış, təhkiyənin müxtəlif hissələrində istifadə olunan formullar linqvistik və məntiqi prinsiplərlə təsnif edilmişdir:

- 1) Sintaqmatik prinsip
- 2) Semantik prinsip
- 3) Linqvistik prinsip [3, s.249]

1. Vücutnamələrdə formullar təhkiyə qəlibi kimi

Vücutnamələrdə də bu cür təhkiyə qəliblərini görə bilərik. Vücutnamələrin semantikasını insan ömrü ilə bağlı olduğu üçün bütün örnəklər universal məzmun səciyyəsi üzərində qurulur. Ayrı-ayrı müəlliflər tərcümeyi-hal və ya ümumi olaraq insan ömrü haqqında vücutnamə yaradarkən semantik baxımdan ümumi olan söz və ifadələrdən istifadə edirlər. Bu baxımdan həmin formulları başlanğıc, medial və sonluq formulları şəklində qruplaşdırma bilərik. Ümumiyyətlə, vücutnamələrin semantikasını aşağıdakı ümumi model üzərində qurulur:

İnsan varlığı vücudnamələrə görə iki hissədən ibarətdir: ruh və cisim. Modeldə ruh iki dəfə ona görə göstərilir ki, insan ruh şəklindən cisim şəklinə düşür, daha sonra yenidən cismindən ayrılaraq ruh formasını alır. İnsan ömrü cisim formasında olduğu müddəti ehtiva edir. İnsanın cismani varlığı isə ata və anadan başlanır. Dünyaya gələn insan ömrü bir neçə mərhələdən keçir: körpəlik, uşaqlıq, yeniyetməlik, gənclik, qocalıq, ahıllıq. Vücudnamələrdə, adətən, bu mərhələlər təsvir edilir, cismin müvəqqəti olması vurğulanır, axirət dünyasına hazırlıqla bağlı öyüdlər verilir. Vücudnamələrdə formullar aşağı qruplarda təsnif edilir: *başlanğıc, keçid, sonluq, qeyri-stabil (yeri dəyişkən)*

Sintaqmatik baxımdan vücudnamə formullarında başlanğıc qəliblər iki qrupa ayrılır:

1) Dini-təsəvvüfi vücudnamələr üçün səciyyəvi olan başlanğıc formulları

2) Sadəcə insan ömrünü əks etdirən vücudnamələr üçün səciyyəvi olan başlanğıc formulları

Birinci qrup üçün ruhi başlanğıc əsas olduğu üçün müəllifin söz dağarcığında da bununla əlaqədar olaraq səciyyəvi dini-təsəvvüfi standart sözlər yer alır və başlanğıc formullar kimi çıxış edir.

a. Başlanğıc formulları:

1) *Yoxdan var etmək//eyləmək*

Yoğurdu balçığı **yoxtan var etdi** [5, s.198]; Bizi **yoxtan var eyledi** [5, s.380]; **Yoxtan var edip** seyredin âlemi [5 s.326]; Gudratyn bildirdi, **yokdan bar etdi** (Qüdrətin bildirdi, **yoxdan var etdi**) [6, s.159]; **Yoxdan məni var** edəndə ilahım [6, s.38].

Bu cür formullar ruh aləmində insanın yaradılışı ilə bağlı qəliblərdir. İkinci qrup vücudnamələr (sadəcə insan ömrünü əks etdirən vücudnamələr) üçün başlanğıc formullar aşağıdakılardır:

1) *Ata beli, ana qarnı//rahmi //bətni.*

Anam satın aldı beni pederden, O akşam **babamın belinde** idim. [5, s.165]; **Babamın belinde** çox mənâ dizdim, Bu ilmin sırrını bilir misin sen? ...O anda **anamın rahmine** düştüm, Bu ilmin sırrını bilir misin sen? [5, s.264]; **Atanıñ ävelinde belinde** ettiñ, Ekinşi **ana qarnı** teñinde ettiñ [5, s.334]; Dokuz ay on gün eğlenir, **Ananın karnında** insan. [5, s.380]; **Ana rahmi** adın alan bir mekâna eriştim. Dokuz ay on gün eğlenir, **Ananın karnında** insan. [5, s.279]; **Ana bətnində** qan oldum durdum. [6, s.47]; Yatdım **ana bətnində** [6, s.57]; **Ata belindən** gəldim **ana bətninə**. [6, s.75]; Hak emriyle **ana rahmine** indim. [5, s.357]; **Ana rahmine** düşmüş bir köpüktür. [5, s.374]; **Ana rahmi** içre müddet-i câna [7, s.143-144]; **Annem babam** sebep oldu düzüldüm [5, s.146].

2) *Sulb-pədar, madər//ata sülbü, ana rəhmi*

Sulb-ı pederden tâ **mâdere** erince, Ol sadeften lü'lü'-i şevvâr olur. [7, s.142]; Bir katre su gelen **sulb-i pederden**, Onun ipti ana karnı yer olur [5, s.272] Nice dem eylendim **sulb-ı pederde**, Kayda durmuş idim **rahm-i maderde**. [5, s.146]; Bir katre menidir **sulb-ı pederde**, Kırk gün köpük yatar **rahm-i maderde** [5, s.296]; **Atamın sülbündən** düşüb bir boya, Yaranıb yoxluqdan, ümmana gəldim. [6, s.93]; **Atam sülbün** etdim məskən. Ondan sora çox müddətdən, **Anam rəhmin** qıldım xanə. [6, s.102]; Bir gün **atañ** yşk etdi, **Sulbundan** joşa yetdiñ. **Atasy sulbundan**, **ene** neslindən, Garaoglan Onbegi jahana geldi. [5, s.58]; Zat-i vücuduma qoydular binə, Tay gəlib yetişdim məzhəbə, dinə, Daxil eylədilər **ata sülbünə** [6, s.175]; Atadan gəldim mən **ana bətninə** (6, s. 175); Owal **atañ sülbündən**, **Eneñ mährine** geçdiñ. [8];

3) *Mehman olmaq*

Degül misin bu evde yoksa **mihmân** [9, s.111-129]; Niçə niçə yıllar olmağa **mihmân** [7, s.144]; Onda bildim **mehman** oldum dünyaya [6, s.48]; Dünya bir **mehman** misalı [5, s.90] Ol ağaçtan ata çün oldum revân, Terk ettim cihâni gitti hânümân, Niçə niçə yıllar olmağa **mihmân**... [7, s.143-144]

4) *Göbəyini kəsmək*

Geldi **göbəğimi kesti** bir karı [5, s.367]; Ebe yur, arıtır tuzlanır masum, **Göbəği kesilir** sarılır mahdum [5, s.297]; **Göbəyimi kəsdi** bir qarı [6, s.48]; **Göbəğimi kəsib** duzu basdılar [6, s.75].

5) Əlif-be bilmək//yazmaq// öyrənmək

Səkkizində **bildim əlif, beyi** [6, s.24]; Beş yaşında atam **yazdı əlif-beyi** [6, s.155]; Altısında **çıkışdır (əlif-lam)a** [5, s.376]; **Öğrenip əlif-ebcet**, edep-erkan, Geçip ertəsi yıl ona geldim [10, s.290]; Mulla bitib berdi **“əlif”** men **“be”**ni [11, s. 28-33]

b. Keçid formulları:

Vücutnamə mətnlərində insan ömrünün orta dövrünü (Vücutnamələrin arxitektonikasında ömür qəlib olaraq 1-100 yaş arası və ya 1-80 yaş arası göstərilir. Uşaqlıq, gənclik, yaşlılıq və ahıllıq kimi səciyyələndirilən bu dövrün gənclik və yaşlılıq mərhələlərini orta dövr hesab edə bilərik) vəsf edərəkən, adətən, keçid formullardan istifadə olunur. *“Keçid formulaları epik mətdə süjetin şaxələnməsi, obrazların çoxalması, bir növ kompozisiyanın mürəkkəbləşməsi ilə əlaqədar olaraq işlənir”* [3, s.253]. Vücutnamələrdə bu tip formullar, insanın həyatının doğuluşdan sonrakı mərhələlərini təsvir etmək üçün istifadə edilir. *“Onların müəyyən olunmuş yeri yoxdur. Yəni başlanğıc və sonluq formulları yalnız başlanğıcda və sonda görünürsə, təhkiyə formulları epik əsərin müxtəlif yerlərində işləyə bilər”* [12, s.53] Tədqiqatçıların qeyd etdikləri kimi, keçid formulları mətnin daxili hissələri arasında əlaqə yaradır. Vücutnamələrdə insan ömrünün dəyişən zamanlarını təsvir etmək üçün ən çox aşağıdakı formullardan istifadə edilir:

1) *Bədrələnmiş ay olmaq.*

Dokuzumda **bedirlənmiş ay oldum.** [5, s.368]; On beşimdə **bedirlənmiş ay oldum.** [5, s.206]; Səkkizində hilal qaşlar əyilir, Vəchi **bədirlənir**, xumar göz olur. [6, s.59]; On dördündə **bədirlənmiş ay oldum.** [6, s.201]; On beşində **bədirlənmiş ay oldum.** [6, s.28]; On beşində döndüm **bədirlənmiş aya.** [6, s.29]; Otuzunda tutdum maya, **Bədirlənmiş döndüm aya.** [6, s.57].

2) *Gül kimi açılmaq // açılmış fidan // qönçə tək açılmaq // açılmış tomurcuq // çiçək tək açılmaq*

On dördte **gül gibi açılır** [5, s.381]; Mevlyam koluna bir evlad olunmaz, Baxçada **açılmış fidana** benzer [13, s.49] On yaşında **qondce güldür – açılır** [13, s.49]; On üç de ak **gül olur açılır** [14]; On dördündə bir **gül gibi açılır** [5, s.388]; Tanrı bir adama evlâd verince, Bahçədə **açılmış fidana** benzer [5, s.276]; On yaşında **gonca güldür açılır** [5, s.276]; Gündən güne **güller gibi açıldım** [5, s.147]; Önce bu dünyaya geldim, Bir **çiçək gibi açıldım** [15]; Bir yaşında yaprakların içində, **Açılmamış gonca bir güle döner** [5, s.183]; On yaşında **gonca güldür açılır** [5, s.276]; Bir kız hemen on yaşına girince, **Açılmadık bir tomurcuq gül** olur [5, s.202]; On üçündə **ak gül olur açılır** [5, s.219]; Üç yaşında döndüm **açılmış güle** [6, s.27]; Üç yaşından beş yaşına varanda, Yenicə **açılan güle** bənzərsən [6, s.30]; İyirmisində bülbül qonar bağına, **Açılır gülləri**, bahar yaz olur [6, s.60]; On yaşında həddi-buluğ olanda, **Qönçə tək açılıb** bir nərgiz olar [6, s.73]; Bəş yaşında **açılıp, qüli** reyxana qələr [6, s.97]; Beş yaşından on yaşına gələndə, **Gönçətək açılmış** varandaz olu [6, s.174]; Adam oğly, üç yaşyña baransoñ, Səherler **açılan güle** meñzərsiñ [6, s.203].

c. Sonluq formulları:

Vücutnamələrin son hissəsində də qəlibləşmiş sözlərdən istifadə edilir. *“Ənənəvi sonluq formullarının əsas funksiyası dinləyiciləri həqiqət dünyasına gətirməkdir”* [12, s.105] Vücutnamələrin də sonluğunda, adətən, nəsihətamiz mövqedən çıxış edilir, fiziki olaraq insanın get-gedə zəifləyəcəyi, qocalacağı və dünyasını dəyişəcəyi vurğulanır. Bununla da müəllif cismnin müvəqqəti olduğunu, ruhunun axirət hazırlanmasının vacibliyini vurğulayır, eyni zamanda xeyirxah işlər görməyi aşılamaq istəyir. Bu baxımdan vücutnamələrdə aşağıdakı sonluq formullarını qeyd edə bilərik:

1) *Duman // duman çökmək // dumana gəlmək:*

Altmışda işləmək day çətin oldu, Payız ağacı tək bədənim soldu, Cavanlıq əlfətin mənimlə yoldu, Küləklərə düşdüm, **dumana** gəldim [6, s.69]; Əlli səggizdə **duman tutdu gözümü** [6, s.79]; Toqsanda qubar inip, **qözi dumana qələr** [6, s.94]; Yetmiş beşdə **duman çökər gözünə** [6, s.117]; Əlli beşdə geri qalar, Ağılım-huşum azalar, Oğul-uşaq gözdən salar, Düşərəm **dumana gəldim** [6,

s.148]; Altmışında **duman çökər gözüne** [6, s.174]; Altmış beşde **duman çöker gözine** [13, s.49]; Yetmişinde **duman çöktü gözümə** [5, s.369]; Yetmiş beşte **duman bürür gözünü** [16, s.94-95]; Ellisinde Sübhan'a bel bağlar da, **Dağ başına çökmüş dumana benzer** [6, s.277]; On altıda **dumanlanır gözleri**, Bilinmeyen türlü türlü hal olur [5, s.153]; Yetmişinde **duman çeker gözüne** [17, s.230]; Dağ başında **çökmüş dumana benzer** [5, s.225]; Sekseninde **duman görür gözlerin** [5, s. 225]; Yirmi beşe biraz zaman kalırsa, Hayat söner, **duman** olur, **kül olur** [5, s.155];

2) Saç-saqqalı ağarmaq:

Əlli yaşa yetdüm, **ağardı saqqal** [6, s.154]; Əlli beşdə qalmaz dünya işinə, **Qar yağar çal uğrar görklü başına**. [6, s.68]; Altmışda sini-salım bitirdim, **Saqqalım ağardı**, sözüm itirdim [6, s.184]; **Saçu sakal hub akardı** könglüm kara, Ruz-ı mahşer rahm itmeseng halım tebah [5, s.124];

3) *Beli // qəddi // boynu bükülüb, dişi // gözümün nuru// kiprikleri tökülmək:*

Segsende **dişin dökülər**, Segsen başda **bil bükülər** [6, s.138]; Altmışynda nəzik **biliñ bükülər**, Yetmişinde dendan-**dişin dökülər** [6, s.203]; Səksənimdə əlif **qəddim büküldü** [6, s.25]; Altmışında ön **dişlərin tökülər**, Yetmişində **qəddin, belin bükülər** [6, s.30]; Səksəndə **qəddim büküldü**, **Gözümün nuru töküldü** [6, s.58]; Altmış beş deyəndə **bükülür beli** [6, s.60]; Yetmiş yaşda cəvab verdi uşağım, Onda bildim **bükülübdür vərəgim** [6, s.84]; Seksen beşte kəman **kaddi bükülür**, Doksan yaşta hep **dişləri dökülür** [5, s.278]; Saç u sakal ağarır **bel bükülür** [5, s.136]; Yaş yetmişə zor çəkilir, Omuz çöker, **bel bükülür, Dişlər çürür, saç dökülür** [18, s.30]; Altmışında ince **beli bükülür**, Yetmişinde **kiprikleri dökülür** [5, s.88]; Sekseninde gayrı **büküldü belim** [5, s.201]; Fidana benzeyən o salvi **boyun**, Yüzünə girince **bükülür gider** [5, s.395]; Yetmiş beş yaşında **bükülür beli** [5, s.250]; Altmış ikide başlar, öne eğilir, **Boynunu sormayın, artık bükülür**, Saçları düşər, **dişləri dökülür**, Yaşlandıği, belli olur insanın (Yorgancıoğlu,); Yetmişinde gayri **beli bükülür**, Beden ihtiyarlar **dişi dökülür** [5, s.282]; Yetmiş beş yaşında **büküldü dizlər** [5, s.310]; Yetmişə çıkanı **belim büküldü**, Seksende ağızımdan **dişim döküldü** [5, s.366]; Seksen beşde **beli, karnı bükülür**, Doksanında olan **dişi dökülür** [13, s.50]; Yetmiş – **beli bükülür** [19, s.36].

4) *karvan // karvana düzülmək // karvanı kəsilmək // karvana yetişmək // karvanı görmək*

Yüz ellide hiç yerindən kalkamaz, **Kervanı kesilmiş yollar** olur bir zaman. [5, s.377]; **Karvanı kəsilmiş yola** bənzərsən [6, s.30]; Başdan başa mənə ağ geydirdilər, Cəhd eyləyib **karvanə** yetişdim [6, s.180]; Əfğan səsi oldu cərəs, Düşdüm beyn-i **karvanə** [6, s.109]; Doksanında **kervanı kesilmiş çöldür** [20, s.83-84]; Yüzüncü kapıda yıkıldı **kervan** [5, s.391]; Çünki her gelene **kervan** göründü [5, s.153]; Dünyə bul bir **kervan saray** eken [10, s.356-359]; Sekseninde badem gözler yaş olur, **Yolunu şaşırmiş kervana** benzer [17, s.231]; Bu dünyaya gelen göçməkte daim, Ben de onlar gibi **kervan olurum** [5, s.352].

d. Yeri dəyişkən formullar:

Vücutnamə formulları arasında elə nümunələr var ki, həm başlanğıc, həm də sonluq formul kimi çıxış edir. Mətndəki yerindən asılı olaraq eyni söz müxtəlif mənalar ifadə edir və formul mövqeyi də dəyişir. Aşağıdakıları nümunə olaraq göstərə bilərik.

1.1. Zindan (başlanğıc formul kimi)

Doqquz ayda gəldim ayə, nişana, Ağırlaşdı yerim döndü **zindanə** [6, s.48]; Dokuz ayda va'de yetti tamama, Sıklet olup yerim döndü **zindana** [5, s.187]; Kayda durmuş idim rahm-i maderde, O kan kalesinde **zindan** göründü [5, s.145]; Atamdan bir zaman anama yendim, Doqquz ay qaranlıq **zindana** sindim [6, s.67].

1.2. Zindan (sonluq formul kimi)

Yüz yaşında seçə bilməz uzağı, "Məhbubi" dünyası **zindana** bənzər [6, s.117]; **Doxsanda** artdı azarım, Neylərəm dövlətim-varım, Baxdım bağlanıb bazarım, Düşmüşəm **zindana** gəldim [6, s.150]; **Doxsanda** əsirdi əlim – ayağım, Titrəyirdi əngim, dilim, dodağım, Azalmışdı dahi sa(ğ)lıq – surağım, Həyatda sanki bir **zindana** gəldim [6, s.70]; To`qson yoshda chiqdı sondin, Umidi uzıldı jondin, Tilak tiladi iymondin, Foniya **zindona** yetdi [21, s.5]; Perişan günahım arkama aldım,

Giderken köprüdə yoruldu kaldım, Ayağım kaydı başım aşağı geldim, Nice bin yıl indim kendim **zindana** [5, s.362]; Bir arşın ağ içinə məni qoydular, Apardılar tapşırıdılar **zindana** [6, s.203]; Kaldırdılar çiyinnere aldılar, Apardılar indirdilər bir karanlık **zindana** [5, s.370]; Beş arşın ağ içrə məni qoydular, Apardılar tapşırıdılar **zindana** [6, s.203]; Bizi bir beş arşın ağa sardılar, Cismim tapşırıdılar ulu **zindana** [5, s.29].

1.1. Mənzil (başlanğıc formul kimi)

Əzəl başdan zərrə oldum, Sur sazını **mənzil** qıldım [6, s.102]; İşret ü şadi ve kuvvet hadd alır, Zira kim kırk yaş ulu **menzil** olur [5, s.135];

1.2. Mənzil (medial formul kimi)

Ademinin ömrü üç **menzil** durur, Dəgme bir **menzilde** bir mahfil durur [5, s.133]; Dünya **mənzilgahdı**, müsafiri sən, Özündən ad qoyar hər gəlib gedən [6, s.56]; On səkkizdə bir **mənzilə** yetişdim, Necə ki bir məst yuxudən oyanə [6, s.153]; Ondan işıq oldu **mənzil-i** tirə, Cəmalı mah-i tabanə yetişdim [6, s.181]; Köçüb o **mənzildən** gəldim fənaya, Mənə ad qoyuban tutdular dayə [6, s.183]; Əlli yaşda yarı etdim **mənzili** [6, s.114].

1.3. Mənzil (sonluq formul kimi)

Yüz yaşına çıxtım, **menzile** yettim, Geri döndüm ne de ileri gittim [5, s.366]; Yüz yaşında beyaz gömlek bürünür, **Menzil** biter ahrete yol görünür [5, s.188]; Yüzündə nəfəsim getdi, Qəssəl yudu, ellər götdü, Səfərim **mənzilə** yetdi, Girdim dondan-dona gəldim [6, s.150]; Qoydular tabuta alıb getdilər, Axirət evinə, **mənzil-məvaya** [6, s.38]; Qurudu qəfəsim çox incidi can, İstəyirəm köç edim **mənzil** məqayə [6, s.50]; Dəfn etdilər cümlə məxluq dağıldı, Əvvəl **mənzil-qəribanə** yetişdim [6, s.180]; Çatan qəbri **mənzil** etdi, Əcəl bəratını göt(ür)dü [6, s.107]; Mürği-ruhum aldı bədən boş qaldı, Bəqa **mənzilimi** etdim ixtiyar [6, s.115]; Düçar oldum həsrətinən, O **mənzil-i** qəribanə [6, s.109]; Çün yetişdim o **mənzilə**, Mulla gəldi namaz qılə [6, s.109].

Nəticə: Beləliklə, formullar digər janrlar arasında mətnlərarası əlaqəni yaradan başlıca elementlərdən biri olaraq çıxış etdiyi kimi, vücutnamə yaradıcılığında da söyləyicinin hafizə qəlibində yer alır və təhkiyə zamanı streatip poetik ünsür kimi müxtəlif mətnlər arasında həlqə yaradır. Vücutnamələrdə başlanğıc, keçid və sonluq formulları ayrı-ayrı türk xalqlarının bu janrla bağlı yaradıcılığında stereotip poetik elementlər kimi iştirak edir. Bəzi formulların yeri isə dəyişkəndir. Onların həm başlanğıc, həm keçid, həm də sonluqda istifadə edildiyini görürük.

ƏDƏBİYYAT

1. Kuanışbayeva Asem. Formül Nazariyyəsi və Koblandı Batır Destanındakı Formüller. TC Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Türk Halk Bilimi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2002.
2. Мальцев Г. И. Традиционные формулы русской народной необрядовой лирики. Ленинград: Наука (Ленинградское отделение), 1989.
3. Nərimanoğlu Kamil Vəli. Azərbaycan eposunun poetik sintaksisi. Bakı, Oskar, 2009.
4. Yaşın Nerin. Karacaoğlan'ın Şiirlerinde Formel İfadeler ve Bunların Tip Yapısı. Mukaddime, Sayı 2, 2010.
5. Kaya Doğan. Yaşnameler. Ankara: Akçağ Yayınları, 2004.
6. Fikrətqızı Elmira. Türk xalqları ədəbiyyatında vücutnamələr. Bakı, Elm, 2015.
7. Karasoy Yakup. Âşık Ömer'in Bilinmeyen İki Yaşnamesi. Millî Folklor, 2009, Yıl 21, Sayı 82.
8. http://www.turkmenedebiyaty.com/index.php?option=com_content&view=category&id=139&Itemid=174 – 26.07.2010.
9. Kaplan Mahmut. Müellifi Meçhul Bir Ögüt-nâme. A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı: 38, Erzurum, 2008.
10. Ergün Metin. Kazak Âşık Tarzı Şiir Geleneği Akın ve Cıravlar. Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002.
11. Жуманбул угли Эргаш. Таржимаи холл / Булбул таронлари. Беш жилдлик. Бешинчи жилд. Айтувчи Эргаш Жуманбул угли. – Тошкент:Фан, 1973.
12. İsgəndərova Vəfa. Ənənəvi nağıl formulları (Azərbaycan və Türkiyə nümunələri əsasında) Bakı, "Elm və təhsil", 2014.
13. Kırımçaxlar, Almanax No 1, Simferopol, İzd. Dolya, 2005.

14. Ardanuç folkloru. Dost Artvin Gazetesi, 2011.
15. www.kultur.gov.tr/TR/dosya/1-87233/h/ergescumanbulbuloglu.pdf
16. Aşık Fethi Kadioğlu. Ağlayan Bayrak, Konya, 2004.
17. Atun Suna, Fevzioglu Bülent. Kıbrıs Türk Halk Edebiyatında Destanlar ve Ağıtlar Üzerine Bilgiler, Belgeler, Araştırmalar. II. Cilt, Ankara: Birlik Matbaacılık, 2002.
18. Karabulut Battal. Hayatın Gerçekleri, Sivas, 2004.
19. Xorazm xazinasi. Urganch, "Xorazm" nashriyoti, 1996.
20. Mustafa Gökçeoğlu. Yaş Destanları-İki destan Versiyonunun (Çeşitlemesinin) Düşündürdükleri, Bildiriler Panel Notları I, Lefkoşa, 2000.
21. "Davlatyorbek" dostonidan: Tafakkur ziyosi. UrDU ilmiy to'plami. Urganch, "Xorazm", 2014.

FORMULAS IN VUJUDNAME CREATIONS AS AN ELEMENT OF INTERTEXTUAL RELATIONSHIP

SUMMARY

The words and expressions using like a mold in different texts are used in vujudnama creations like a stereotype in time. That's why is vujudnames refer to the formulas that define the beginning, middle and end, properly to the stages of human life in vujudnamas. The formulas in written literature and folklore of different Turkic nations are creating the unit between content and form in the vujudnama texts.

We can meet with some formulas in vujudnamas, that they are unstable. These formulas can be used at beginning, middle and end. Thus, the formulas provide the textual relationship and perform like a universal formula at narration.

Thus, it will be researched formulas of vujudnama genre for the first time. This is the innovation of article. The studying vujudnamas which were taken from the oral and written texts of Turkic people and being spiritual heritage of people from Mediterranean to Siberia indicate that vujudnamas are very similar. It's interesting that the relative formulas were used in written and oral literature generally. In fact, it's possible to study transition of texts with it. It is usually appealed to the comparisons related to the period of "beginning of the life – childhood years" in initial formulas. It's used the cliché words about the middle ages of life in transition formulas. The last stage of life is described in final formulas.

ФОРМУЛЫ КАК СВЯЗУЮЩИЙ ЭЛЕМЕНТ В ТВОРЧЕСТВЕ ВУДЖУДНАМЕ

РЕЗЮМЕ

В устном народном творчестве формулы выступают как стереотипный элемент пересказа. Слова и выражения, утвердившиеся со временем и используемые как модель в разных текстах, применяются также и в творчестве вуджуднаме. С этой точки зрения, вуджуднаме обращается к формулам, которые обозначают начало, середину и конец, соответствующие ступеням человеческой жизни. В устной и письменной литературе разных тюркских народов формулы образуют единство между содержанием и формой в текстах вуджуднаме.

В вуджуднаме встречаются и такие формулы, место которых нестабильно. Эти формулы могут быть использованы и в начале, и в середине, и в конце. Таким образом, формулы выступают как связующий универсальный элемент в пересказе.

Исследования вуджуднаме, взятых из устных и письменных текстов тюркских народов, показывают, что вуджуднаме, являющиеся духовным наследием тюрков от Средиземного моря до Сибири, обладают общими свойствами. Интересно, что как в устной, так и в письменной литературе в большинстве случаев использованы сравнительные формулы. В действительности таким образом можно изучать и промежутки в развитии жанра устных и письменных текстов. В начальных формулах обычно обращаются к сравнениям, связанным с периодом «начало жизни – детские годы». А в промежуточных формулах соответственно используются слова-клише, связанные со средним возрастом жизни. В заключительных же формулах описывается последний этап жизни человека.